

ВИПРОБУВАННЯ: ПЕРЕВІРКА ВІЙНОЮ

Українці і росіяни в ієрархічній піраміді «дружби народів»

Серед усіх політичних проектів, здійснюваних більшовиками у 20-х роках, спрямована на творення поліетнічної Червоної імперії радянська національна політика виявилася однією з найбільш утопічних і контрверсійних. “Імперією упереджувальної дії”, чи “імперією позитивної дискримінації”, доволі влучно назвав цю політику один західний дослідник¹. Справді, шляхом надання народам колишньої російської імперії певних національних прав і пільг у галузі мови, культури, освіти, підготовки національних кадрів тощо ця політика мала на меті упередити прояви зрослого за часів громадянських воєн і революцій націоналізму і в такий спосіб зміцнити внутрішню цілісність СРСР. До того ж, на відміну від колишньої Росії — “тюрми народів”, як називав її Ленін, народи СРСР отримали нехай і позірну, проте свою національну державність.

Однак, попри дійсно вражаючі успіхи національного розвитку неросійських народів, така політика приховувала в собі внутрішню небезпеку. З одного боку, вона сама по суті провокувала розвиток місцевих націоналізмів, а з іншого — посилювала незадоволення з боку росіян, позаяк, концентруючи зусилля на замиренні національних меншин, влада фактично відсунула на задній план російську проблему. Для розвитку найпотужнішої в СРСР російської національної культури не лише нічого не робилося, але й, навпаки, будь-які прояви у цьому напрямку розглядалися певний час більшовицькими ідеологами мало не як відродження “великоросійського шовінізму” і не заохочувалися.

Загострення зовнішньополітичної обстановки та наростання загрози війни прискорили відхід більшовицького керівництва від попередніх утопічних проектів. “Сталінська революція згори” поклала край цій небезпечній з огляду на внутрішнє становище в СРСР національній політиці, висунувши на передній край старий великодержавний принцип спірання на “державотворчий народ”, роль якого в царській імперії традиційно відводилася росіянам².

Процес реабілітації російського патріотизму набрав обертів у середині 30-х рр. В 1934 р. на XVII партійному з’їзді Сталін заявив, що націоналістичні ухили окремих національних груп являють собою більшу небезпеку, ніж російський націоналізм. В 1935 р. він наголо-

сив на тому, що внаслідок соціалістичного будівництва стару недовіру неросіян до росіян в СРСР вже остаточно подолано, і ввів до радянського політико-ідеологічного лексикону нову метафору – “дружба народів”³, а у 1936 р., попри офіційно проголошений принцип повного рівноправ’я усіх братніх народів, у їхній сім’ї з’явився старший брат – великий російський народ. У передовій “Правди” — “РСФСР” зазначалося, що “В сузір’ї союзних республік першою величиною є Російська Соціалістична Федеративна Радянська республіка і першим серед рівних є російський народ”⁴.

Останнє відбивало важливу тенденцію в національній політиці СРСР, в якій дедалі більше оформлювалася ієрархічна схема радянських народів. Вінчав цю піраміду, що складалася майже зі ста радянських націй і народностей, великий російський народ, який розглядався сталінським керівництвом як своєрідний цемент, державна нація, чії інтереси збігаються з інтересами сталінської імперії. Саме на теорії “старшого брата” трималося надалі все національно-державне будівництво в Країні рад. Далі йшли українці, білоруси та інші титульні народи, що мали свої державні утворення – союзні республіки, автономії, краї, округи і т. ін., а на найнижчій щаблі розміщувалися численні екстериторіальні нацменшини – т. зв. нацмени⁵.

Проте рангування народів за національно-державним принципом було доволі умовним. Будуючи етнічну піраміду “дружби народів”, більшовики чимало позичили з досвіду Російської імперії, в якій ієрархія станів, культура етносів та передусім їхня політична лояльність були визначальними структурними елементами, які не втратили свого значення до самого кінця її існування.

З погляду сталінського уряду, становище етносів у неофіційній радянській ієрархії залежало передовсім від ступеня їхньої політичної лояльності (дійсної або гаданої), а критерієм цієї лояльності виступав комплекс соціальних, політичних і етнічних чинників. Основними з них вважалися рівень індустріалізації республік та наявність численного робітничого класу в структурі населення, присутність міцної комуністичної партії, а також близькість етносу до російської культури, тобто потенційна можливість його русифікації.

Слід зазначити, що, крім політичного прагматизму, зміни в радянській національній політиці були зумовлені також внутрішнім тиском на владу з боку російського національного середовища, в тому числі і в самій партії, де в ході розгрому опозиції і “чистки” вищих партійних і радянських кадрів (серед яких було чимало євреїв та представників інших нацменшин) на звільнені владні посади прийшли й склали там більшість не позбавлені національної свідомості етнічні росіяни. Однак чільне місце росіян у цій етнічній ієрархії означало не стільки надання їм якихось особливих пільг і прав, скільки визнання привілейованого стану російської еліти в СРСР, що знаходило від-

биття в її колосальній перевазі на піку союзного владного Олімпу. Вища партійна еліта ВКП(б) – члени Політбюро, Оргбюро та Секретаріату ЦК – складалася переважно з етнічних росіян. В період 30-х років, як і під час війни з німцями, до цих керівних органів не потрапило жодного українця⁶.

Разом зі змінами в радянській національній політиці суттєвих трансформацій зазнала й комуністична ідеологія. Влада, яка з часів революції перманентно знаходилася у кризовому стані і значною мірою вичерпала свій морально-ідеологічний ресурс, намагалася укріпити свою легітимність і водночас посилити лояльність до себе з боку населення шляхом прискореного формування нової радянської соціальної ідентичності. Цей процес розпочався з середини 30-х рр., і робилося це передусім шляхом утвердження в свідомості місцевого населення ідей радянського патріотизму, які значно відрізнялися від того вузькокласового взірця, що існував у 20-х рр.⁷

Після приходу до влади в Росії більшовики поступово почали відходити від марксистського інтернаціоналістського трактування патріотизму як виключно буржуазного поняття, мовляв, “у пролетарів немає своєї батьківщини”. Захист і творення “соціалістичної батьківщини” відповідно потребували формування специфічного “соціалістичного патріотизму”, в якій спочатку щільно впліталися ідеї світової революції та пролетарського інтернаціоналізму. Водночас з початком 30-х рр. розпочалися спроби поєднати радянський патріотизм з поняттям Батьківщини. Так, уже в 1931 р. на Всесоюзній конференції працівників промисловості Й. Сталін заявив: “В минулому у нас не було і не могло бути Батьківщини. Проте тепер, коли ми скинули капіталізм, а влада у нас, у народу, у нас є батьківщина, і ми будемо відстоювати її незалежність”⁸.

Тема захисту Батьківщини від зовнішніх ворогів дедалі більше посилювалася в радянській пропаганді. В червні 1934 р. в газеті “Правда” в статті “За Батьківщину” (інспірованої самим Сталіним) зазначалося, що “лише вона одна – Батьківщина — підтримує горіння патріотизму, горіння творчої ініціативи у всіх областях, у всіх сферах нашого багатого багатостороннього життя ... захист батьківщини є вищий закон”⁹. І все ж тут існувала певна проблема, адже цей патріотизм аж до початку війни з Німеччиною все ж продовжував спиратися на принцип пролетарського інтернаціоналізму, і більшовицькі вожді всіляко заперечували будь-який його зв’язок із націоналізмом. “Радянський патріотизм зовсім не є ознакою національної обмеженості, — підкреслив на VII з’їзді Рад В. Молотов, — він виступає як усвідомлення великого інтернаціоналістичного значення успіхів будівництва соціалізму для трудящих усіх країн”¹⁰. Примат інтернаціонального над національним у державному будівництві продовжував відстоювати наприкінці 30-х рр. і Сталін. “Не зміцнення якоїсь націо-

нальної держави, а зміцнення держави соціалістичної, — зазначав він, — а значить, інтернаціональної, причому всіляке зміцнення цієї держави сприяє зміцненню усього міжнародного робітничого класу¹¹.

До послаблення в радянській ідеології та пропаганді ідей інтернаціоналізму призводило також розчарування доктриною “світової революції”. Натомість зростав інтерес до ідеї великодержавності. Останнє природно впливало із поступового перетворення СРСР на велику світову потугу, якою до того була її попередниця Росія. Сам Сталін у близькому оточенні не приховував своїх уподобань. На урочистому обіді у К. Ворошилова 7 липня 1937 р. він виголосив доволі показовий тост на честь російських царів. “Вони грабували й поневолювали народ, — сказав він, — вони вели війни й захоплювали території в інтересах поміщиків. Проте вони зробили одну добру справу — збили величезну державу аж до Камчатки”¹². Не випадково серед усіх російських царів Сталін найбільше захоплювався Петром I, порівнював епоху Петра з сучасною російською дійсністю і, мабуть, самого себе — з царем-реформатором¹³.

Сталінський курс на відродження великої держави об’єктивно призводив до розмивання старої інтернаціоналістської закваски радянського патріотизму новими етатистськими й націоналістичними барвниками¹⁴. Сталінське керівництво дедалі більше починало усвідомлювати, що ігнорування глибинного співвідношення між поняттями “нація” і “патріотизм” та відсутність у останньому здорового ферменту націоналізму не може не впливати на внутрішню потенцію соціалістичного патріотизму, роблячи його доволі аморфним і абстрактним, а отже — малозрозумілим для широких мас поняттям. Відтак, крок за кроком відбувався подальший відхід від ідеологічних засад класичного марксизму. В 1938 р. офіційний теоретичний журнал ВКП(б) “Більшовик” надрукував статтю Б. Воліна “Великий російський народ”, в якій цілком у примордіалістському дусі подавалася прадавня історія “безсмертного” російського народу. Такий підхід до теорії нації кардинальним чином відрізнявся від попереднього, викладеного самим Сталіним (марксистського) твердження про те, що нація є модерним конструктом доби капіталізму¹⁵. Отож одним з основних стовпів концепції “дружби народів” почала виступати примордіальна етнічність, а її іншим стовпом став російський централізм¹⁶.

Поставши перед складним завданням творення нової інтеграційної ідентичності, більшовицькі ідеологи наполягали, що саме історії належить провідна роль у конструюванні цієї ідентичності. Відповідно до великоросійської домінанти формувалася й історична схема радянської минувшини. У другій половині 30-х років вульгарно-класова марксистська модель історії СРСР, вироблена школою академіка

М. Покровського, була замінена новою — російськоцентричною. Виданий під редактуванням професора А. Шестакова підручник з історії СРСР було вже написано цілковито у великоросійському дусі збирання Росією народів¹⁷. Відтоді класова парадигма радянської ідеології дедалі більше почала витіснятися національною, і не лише класові, але й російські національні герої, міфи й символи почали формувати новий образ радянської держави¹⁸.

Пов’язана з творенням нової російськоцентричної схеми радянської історії “дружба народів” поступово модифікувалася в історико-ідеологічну концепцію, сутність якої зводилася до того, що всі неросійські народи приєдналися до Російської імперії добровільно, а всі національно-визвольні рухи, які цьому протидіяли, були реакційними. Включення всіх народів до складу Росії визнавалося прогресивним актом. Виходячи з цього, всі дружні зв’язки між російським та іншими народами широко висвітлювалися, а всі ворожі — затушовувалися і замовчувалися. Водночас велася постійна координація концепцій історії неросійських народів відповідно до російської, внаслідок чого їхня національна історія поступово розмивалася і розчинялася в російській, маючи тенденцію до остаточного зникнення. В ім’я дружби народів, а по суті з метою поглиблення інтеграції неросійських народів до нової радянської імперії, творення загальної радянської ідентичності, відбувалася перманентна фальсифікація історії, основна ідея якої зводилася, на слухну думку А. Авторханова, до того, щоб “видати радянський тип колоніалізму за ідеальне вирішення національного питання, а радянську великодержавну політику русифікації — за політику інтернаціоналізму”¹⁹.

Наприкінці 30-х рр. концепція дружби народів офіційно репрезентувала образ багатонаціональної радянської держави й подавалася як невід’ємна складова радянського патріотизму, передусім щодо її обов’язкової компоненти — любові до старшого брата, його культури, мови, історії тощо. Характерно, що від росіян не вимагалася симетрична прихильність і любов до мов і культур нацменів. Якщо навіть росіяни й мешкали в національних республіках, достатньо було того, щоб вони плекали там свою власну культуру.

Всі ці трансформації врешті потягнули за собою не лише реабілітацію російської культури, яка почалася ще з кінця 20-х рр., і до 1937 р. в ній вже було відновлено свій власний пантеон героїв, але й сприяли русифікації неросійських народів. Російська мова стала обов’язковою для вивчення в неросійських республіках, а російська культура почала відігравати домінуючу роль, подекуди навіть стаючи нав’язаною часткою їхньої національної культури. Все це, на думку більшовицьких вождів, мало слугувати консолідації радянської імперії.

Слід зазначити, що елементи російськості проростали в радянському патріотизмі не стільки через прищеплення любові до всього російського (ця тенденція допоки ще стримувалась), скільки через ненависть до зовнішніх ворогів країни. Такими до початку Другої світової війни були офіційно визначені німці й поляки, що й спонукало радянських ідеологів до висвітлення періодів героїчної боротьби з ними в російській історії.

Наприкінці 30-х рр. у СРСР навіть з'явився новий жанр кіно – історико-патріотичний, такий собі “кліоматограф”, який за підтримки партійних функціонерів швидко набув популярності. Головними героями радянського кіно стали в 1930—40 рр. Олександр Невський, Мінін і Пожарський, Суворов, Кутузов, царі Петро I, Іван Грозний та ін. Саме кіно надавало необмежені можливості для міфотворчості. На відміну від підручників, яким закони жанру не дозволяли кроїти як заманеться історичний матеріал без очевидних порушень достовірності, в кіно це було можливо. Сталінський кліоматограф заради формування у народу “потрібної історичної свідомості” міг собі дозволити устами історичних героїв формулювати нагальні для влади політичні завдання. Через сталінське кіно, як зазначає дослідник В. Багдасарян, преломлялася російська цивілізаційна самосвідомість. “Свята Русь — окаянна нерусь”, а сюжетна лінія кінофільмів визначалася через антагонізм наші—вороги²⁰.

Якщо фільм “Петро I” (1937—1939 рр., режисер В. Петров), знятий за однойменним романом О.Толстого, вочевидь проводить паралелі між двома великими перетворювачами епох – російським царем і Сталінін (“Йосипом Петровичем”, як жартували тоді), то фільм “Олександр Невський” (1938 р., режисер С. Ейзенштейн) демонстрував патріотизм через яскравий прояв германофобії. Режисер не приховував політичних інтенцій щодо головної ідеї фільму, назвавши свою статтю про нього “Патріотизм — наша тема”²¹. В кінокартині також чітко проводилася думка про те, що СРСР має геополітичних противників як на Сході, так і на Заході і що тільки-но Русь перемаже більш серйозного противника на Заході, вона відразу візьметься за ліквідацію загрози зі Сходу. Після підписання пакту з німцями цей фільм відклали на певний час у довгу шухляду, щоб пізніше, з початком війни, знову активно задіяти в германофобській пропаганді. В 30-ті рр. також вийшли до прокату такі відомі фільми історико-патріотичного жанру, як “Мінін і Пожарський” (1939 р., режисери В. Пудовкін та М. Доллер; цю стрічку, до речі, купила для пропаганди антипольських настроїв нацистська Німеччина), “Суворов” (1941 р., режисер В. Пудовкін) та деякі інші. Принагідно зазначимо, що в цьому контексті зовсім не на часі виявилася знята українським кіномитцем І. Кавалерідзе картина “Прометей”, в якій висвітлювалася у критичному ракурсі тема колонізації царизмом горців на Північному Кавказі. Режи-

сер був звинувачений у формалізмі, а його фільм так і не випустили на екран²². Отже, радянське історичне кіно 1930-х — поч. 1940-х рр. виразно демонструвало ідеологічну трансформацію сталінського режиму від революційного інтернаціоналізму до націонал-більшовизму²³.

Такі ж тенденції простежувалися і в інших сферах радянського мистецтва. 21 лютого 1939 р. у Великому театрі відбулася прем'єра відродженої російської патріотичної опери Глінки “Життя за царя”, щоправда, під назвою “Іван Сусанін”. Її неприховане антипольське й російське патріотичне спрямування якнайкраще відповідало завданням тогочасної радянської пропаганди²⁴.

Водночас творення моделі радянського патріотизму було щільно пов'язане з творенням культу особи Сталіна. 1939 рік до певної міри виявився знаковим у цьому плані. До ювілею Сталіна було підготовлено його офіційну біографію, яка мала відверто сфальсифікований і захвалювальний характер. За умов винищення в СРСР усіх потенційних конкурентів на владу Сталін вже міг собі це дозволити. Як і в усьому Радянському Союзі, день народження вождя відзначався в Україні широко і помпезно. Крім перейменування на його честь численних колгоспів, заводів, пароплавів тощо, подарунком вождеві стало, зокрема, видання п'ятимільйонним накладом у республіці (2,7 млн російською і 2,3 млн українською мовами) “Короткого курсу” історії ВКП(б)²⁵. Водночас прохання ЦК КП(б)У про випуск IV повного зібрання творів В. Леніна українською мовою у зв'язку із нестачею вищерського паперу (на якому лише дозволялося друкувати Леніна) Москва у 1940 р. відхилила, й цей захід було відкладено до 1942 року²⁶.

Святкування сталінського ювілею виразно засвідчило тенденцію до зрощування культу вождя з радянським патріотизмом, в якому “відданість і любов до Сталіна” були піднесені до однієї з найбільших чеснот і обов'язків радянської людини. “Глибока любов до того, хто уособлює щастя Країни Рад, — до Сталіна, є одним з наймогутніших проявів радянського патріотизму”, — зазначав у 1940 р. провідний орган КП(б)У часопис “Більшовик України”²⁷.

Дещо раніше, у 1938 р., з легкої руки сталінських ідеологів народилося також нове бойове гасло, що поєднало в єдине ціле поняття радянської батьківщини та її вождя. Згідно з версією газети “Тихоокеанская звезда”, під час боїв на оз. Хасан лейтенант С. Христолюбов подав бійцям команду “Вогонь!” і з голосним вигуком “За товариша Сталіна! За Сталінську Конституцію! За Батьківщину! Ура!” — кинувся в бій проти японців. “Гаряча відданість улюбленому вождеві і Батьківщині, — писала газета, — надавала бійцям сили”. Внаслідок вдалого наступу 400 японців утекли від 70 червоноармійців, а сам

Христоролюбов із 4-ма кульовими пораненнями і 37-ма гранатними осколками у тілі довів-таки своїх бійців до перемоги²⁸.

До цього бойового кличу армію привчали під час військових кампаній на Халхін-Голі, в Польщі, Фінляндії, проте найбільш активно він почав експлуатуватися пропагандою вже під час німецько-радянської війни.

На перший погляд, таке поєднання вождя і батьківщини нагадувало модель австро-угорського наднаціонального етатистського патріотизму, символом і уособленням якого виступав цісар. Так і Сталін в контексті радянського патріотизму перетворювався з суто партійного на загальнонаціонального лідера — “батька усіх народів”. Під час німецько-радянської війни все більше почала проявлятися глибинна спорідненість гасла “За Батьківщину! За Сталіна!” з тим, що використовувалось у російській армії: “За Бога, царя і Батьківщину!”, що, попри позірну безнаціональність, мало безпосередньо етнічне наповнення.

Творення нової моделі радянського патріотизму було доволі неоднозначно сприйняте комуністами як у самому СРСР, так і серед ортодоксальних прихильників Марксової доктрини за кордоном. Показово, що троцькісти, які пильно стежили за “чистотою вчення”, вже після перших спроб легітимізувати в СРСР слова “патріотизм” та “батьківщина” відразу “забили у дзвони”, звинувативши сталінську верхівку у “термідорі”, “зраді революції”, “великому відступі” та “легітимізації обивательського патріотизму”²⁹. Стала тенденція роздмухування російського патріотизму непокоїла і правовірних комуністів-інтернаціоналістів у самому СРСР. “Соціалістичний патріотизм, — писав у січні 1939 р. у своєму схвильованому листі до Й. Сталіна театральний критик В. Блюм, — подекуди і в деяких місцях починає відбивати всі характеристики расового націоналізму... Наш народ не розуміє, що бити ворогів-фашистів ми за жодних обставин не маємо їхньою ж зброєю (расизмом), проте більш потужною — інтернаціональним соціалізмом”³⁰.

Натомість у фашистських державах саме напередодні зближення з СРСР схвально спостерігали за змінами радянського ідеологічного курсу. Співробітник Міністерства закордонних справ Німеччини К. Шнурре 26 липня 1939 р. відзначив позитивні, як на його думку, зрушення, що відбулися в радянському більшовизмі за останні роки. Він вважав, що Комінтерн вже замінено Політбюро, яке слідує зараз зовсім іншій політиці³¹. “Єднання більшовизму з національною історією Росії, що відбивається в уславленні великих російських людей та подвигів (святкування річниці Полтавської битви Петра I, битви на Чудському озері Олександра Невського), змінило інтернаціональний характер більшовизму ... особливо з тієї пори, як Сталін відклав на невизначений строк світову революцію”, — зазначав він. А 2 серпня

1939 р. голова зовнішньополітичного відомства Німеччини Й. фон Ріббентроп спитав у запрошеного для бесіди повіреного у справах СРСР Г. Астахова: “Чи не здається вам, що національний принцип у вашій країні починає переважати над інтернаціональним? Це питання, яке найбільше цікавить фюрера...”³²

Справді, Гітлер цікавився цим питанням і в одній з розмов з італійським дуче висловив думку, що Росія здійснює поворот надзвичайної ваги. “Схоже, — сказав він, — що шлях, на який став Сталін, веде до чогось на кшталт слов’яно-московського націоналізму і віддається від юдео-інтернаціоналістського більшовизму”. В свою чергу сам Б. Муссоліні, починаючи з жовтня 1939 р., пояснював італійцям, що більшовизм у Росії помер і поступився місцем слов’янському типу фашизму³³.

Союз СРСР з нацистською Німеччиною та їх спільна участь у розподілі Європи суттєво вплинули не лише на “миролюбну”, “пацифістську” радянську пропаганду, яка вдалася до апологетики нового курсу на дружбу з гітлерівською Німеччиною і всіляке паплюження західних демократій, але й ще більше прискорили процес вимивання пролетарського інтернаціоналізму з радянського патріотизму та подальше посилення в цьому останньому великоросійського стрижня. Під час радянсько-польської (вересневої) війни 1939 р. сталінська пропаганда вдалася до спроби пояснити агресію проти Польщі не стільки потребою виконання інтернаціональної місії, спрямованої на “визволення повсталих проти капіталістичного режиму народних мас”, скільки необхідністю захисту етнічних меншин, “визволення єдинокровних братів-українців”. Це, по суті справи, мало чим відрізнялося від пропагандистського прикриття гітлерівської експансії у Східній Європі — “захистом етнічних німців-фольксдойчів”. Пряму аналогію у діях двох країн-агресорів, як засвідчували донесення спецорганів, подекуди проводили й самі радянські військовослужбовці. “СРСР зробив із Польщею те саме, що Німеччина зробила з Чехословаччиною”, — такими були характерні розмови з цього приводу³⁴. Водночас спроби надавати військовим кампаніям Червоної армії класового забарвлення та розглядати їх у контексті допомоги революційній боротьбі повсталих народних мас від початку виявили свою неспроможність, позаяк ані в Польщі, ані у Фінляндії, ані в прибалтійських країнах, ані в Румунії жодних ознак “класових боїв” не спостерігалося.

27 травня 1940 р. начальник Головного Політичного Управління РСЧА Л. Мехліс на нараді, присвяченій питанням воєнної ідеології, піддав критиці недоліки у справі виховання Червоної армії (зокрема, йшлося про “невірне розуміння тези про непереможність Червоної армії”, “шапкозакидання”, “абсолютизацію досвіду громадянської війни” і т.ін.) та підкреслив нагальну потребу внесення певних кори-

гувань у висвітлення військовою пропагандою інтернаціональних завдань Червоної армії — передовсім стосовно її визвольної місії³⁵. До речі, в Польовому статуті РСЧА від 1939 р. містилось положення про те, що “Червона армія вступає на територію ворога як визволителька пригноблених і поневолених”³⁶. Начальник Головного політуправління РСЧА прямо вказав на недоцільність подальшого педалювання на ідеї інтернаціональних завдань Червоної армії, зауваживши: “Ані в Монголії, ані у Фінляндії інтернаціональні гасла не спрацювали і не справили очікуваного враження ні на місцеве населення, ні на власну армію”³⁷. Л. Мехліс також нагадав присутнім про те, що в період боїв на річці Халхін-Гол у Монголії радянська пропаганда проводила роботу під гаслами “виконання договору про взаємодопомогу з МНР і допомогу дружньому монгольському народу”, і це, як засвідчив аналіз політичних настроїв, було малозрозумілим для червоноармійців. Згодом завдання пропаганди сформулювали в іншому дусі, наголошуючи на тому, що, “захищаючи кордони МНР, ми захищаємо кордони СРСР від Байкалу до Владивостока, перешкоджаємо Японії перетворити МНР на плацдарм для війни проти СРСР”, і це справило більш позитивне враження на бійців³⁸. Він також звернув увагу на те, що під час війни у Фінляндії радянська пропаганда знову вдалася до експлуатації ідеї про “виконання інтернаціонального завдання”, “ведення війни за визволення фінського народу від буржуазного уряду Маннергейма” та підтримки уряду Куусінена. І знову-таки це не мало успіху³⁹. Тоді радянські ідеологи ще раз відредагували свої пропагандистські гасла, змістивши акценти в них з інтернаціональних на державно-патріотичні — мовляв, війна з Фінляндією ведеться передовсім “за безпеку Ленінграда і північно-західних кордонів СРСР, за знищення плацдарму війни імперіалістів проти Радянського Союзу”⁴⁰.

Слід зазначити, що вже під час походу до Румунії радянська пропаганда разом із закликами до визволення етнічних меншин та “повернення відторгнутої раніше нашої території” стала активно наголошувати на тому, що, “визволяючи Бессарабію з-під гніту румунських капіталістів і поміщиків, ми захищаємо і зміцнюємо наші південні і південно-західні кордони”⁴¹.

Тоді ж, у травні 1940 р., на нараді у наркома оборони СРСР з питань воєнної ідеології, крім інших, було порушено питання про відродження російської воєнної спадщини. Л. Мехліс звернув увагу на те, що в армії слабо вивчається воєнна історія, особливо російська, не популяризуються найкращі традиції російської армії⁴². Він також засудив “загальне паплюження”, як він висловився, всього, що стосується російської армії, шаблону й спрощених оцінок її дій, “зачислення назagal усіх її генералів до бевзів і казнокрадів”⁴³. На нараді згадувалися імена видатних російських полководців Суворова, Багратіона,

Кутузова і навіть героя першої світової російського генерала Брусилова. Л. Мехліс закликав “покінчити із замовчуванням і шельмуванням історії російської армії, всіляко популяризувати й пропагувати російську воєнну історію і російських воєнних героїв, усіма засобами прищеплювати особовому складу Червоної армії войовничий дух, виховувати його на позитивних прикладах російської армії, на традиціях і стійкості її солдатів”⁴⁴. Начальника ПУ РСЧА було гаряче підтримано іншими учасниками наради⁴⁵. Вищому військово-політичному керівництву країни та РСЧА, радянській військовій еліті внаслідок ейфорії від легких перемог подекуди навіть починали маритися лаври спадкоємців Британської імперії. “Ми будемо вчити увесь світ, — зазначив у своєму виступі на травневій 1940 р. нараді з питань воєнної ідеології один з її учасників, — наші офіцери займуть місце британських офіцерів, нам треба вирощувати своїх Лоуренсів, своїх командирів, які знають іноземні мови, культуру інших народів, воєнну історію”⁴⁶. Цей самий оратор (Самолов) піддав критиці “соціал-демократичне розуміння миру”. “У нас забагато мирних настроїв. Нема особливої любові до спорту, до строю, до зброї, а ми маємо бути людьми войовничими, вміти воювати й полюбляти військову справу”⁴⁷. Самолов не був поодиноким у своїх войовничих поглядах. Недолугою сентенцією про те, що “російський народ любить воювати”, відзначився маршал Ворошилов. Цей вислів потрапив до тематики циклу лекцій, що мали читатися для військовослужбовців, щоправда, з деякими змінами: “Радянський народ любить і вміє воювати. Героїчна військова минувшина російського народу”⁴⁸.

Російська патріотична тема в радянській пропаганді значно посилилася з кінця 1940 р., коли з огляду на загрозу німецького нападу радянська ідеологія почала швидко перебудовуватися на наступальний лад. З 5 травня 1941 р., після виступу Сталіна перед випускниками воєнних академій, мало хто з військових керівників мав сумніви відносно того, що невдовзі доведеться вести війну проти німців — війну на чужій території і за умов, коли її ініціатором виступить сам СРСР. Тож навчальні програми Політуправління РСЧА поспіхом перероблялися, причому до них вводилася разом із російською патріотичною тематикою заборонена раніше антинімецька. В програмах наголошувалося на героїчному військовому минулому російського народу, “вітчизняних війнах”, що він їх колись вів, а також на боротьбі з німцями впродовж усієї російської історії (особливо під час першої світової війни)⁴⁹. Все це мало підготувати суспільну думку в СРСР і в Червоній армії про неминучість зіткнення з Німеччиною.

Хоча перебудова воєнної ідеології з оборонної на наступальну й пришвидшила процес вимивання з радянського патріотизму інтернаціонального та посилила в ньому національно-патріотичний момент, все ж робилося це доволі обережно. “Патріотизм радянської людини,

— наголошувалось у 1940 р. в органі ЦК КП(б)У журналі “Більшовик України”, — нерозривно пов’язаний з інтернаціоналізмом і гуманізмом. Такі почуття є чужими буржуазному патріотизму, який давно вже виродився в зоологічний шовінізм і людиноненависництво”⁵⁰. Інтернаціоналізм поки що не відкидався геть. З одного боку, це було викликане бажанням не бентежити різкими ідеологічними змінами суспільну думку як всередині СРСР, так і в комуністичному русі поза його межами, з іншого — гасло пролетарського інтернаціоналізму могло ще стати у нагоді у разі здійснення “визвольного походу до Європи”, під час “Великої справедливої війни”. У надісланій у січні 1941 р. доповідній записці начальника Головного управління політичної пропаганди Червоної армії О. Запорожця до ЦК ВКП (б) зазначалося: “Червона армія в будь-якій війні виконує свої інтернаціональні обов’язки, проте не завжди виконання цих обов’язків є головним завданням. У будь-якій війні, яку вестиме Радянський Союз, основним завданням Червоної армії буде захист Радянського Союзу — батьківщини світового пролетаріату. Де і за яких умов Червона армія не вела б війну, вона буде виходити з інтересів своєї батьківщини, із завдань зміцнення сили й могутності Радянського Союзу, і лише по мірі вирішення цього основного завдання Червона армія здійснює свої інтернаціональні завдання”⁵¹.

Експансіоністська політика сталінського уряду, по суті справи, відкрила скриню Пандори, активізувавши шовіністичні й націоналістичні настрої в СРСР. Агресія проти інших народів і країн, масштаби анексії і легкість, з якою це здебільшого робилося, провокували в суспільній свідомості зростання такого специфічного явища, як “червоний імперіалізм”. Останній являв собою чудернацьку суміш, чи то ідеологічний суржик з реваншистських, імперіалістичних, революційно-радикальних та великодержавно-шовіністичних ідей.

У період примирення з Гітлером у радянському суспільстві майже припинилася пануюча досі пропагандистська істерія з приводу очікуваного ворожого нападу, натомість її змінив «синдром наступальної війни», як назвав це один російський дослідник⁵².

Найбільш поширеними такі настрої були серед командного складу Червоної армії. “Я вражений червоним імперіалізмом, — із гордістю заявив у вересні 1939 р. майор Володін з Артуправління РСЧА. — Нам треба захопити Варшаву”⁵³. Такі ж думки висловлював і майор Швецов з 4-го відділу Генерального штабу, який пропонував вимагати у Німеччини відновлення старих кордонів царської Росії⁵⁴. У донесеннях НКВС про настрої в Червоній армії у цей період нерідко зустрічалися повідомлення про вимоги військовослужбовців “захопити всю Польщу”⁵⁵, “провчити її за те, що завдала нам національного приниження”⁵⁶, “не віддавати німцям Варшаву, Варшава — це російське слово”⁵⁷, “Польща належала Росії”⁵⁸, “зробити прибалтійські ре-

спубліки радянськими”⁵⁹, “вдарити по фінській козявці” і “перетворити її на країну соціалізму”⁶⁰, “тиснути на Румунію, щоб вона мерщій віддала Бессарабію...”⁶¹, “чому не забрали всю Румунію та всю Буковину, черга за Туреччиною. Вони мають віддати нам протоки, тоді на наших кордонах буде спокійніше”⁶². “Коли будемо воювати з Туреччиною?”⁶³ тощо.

І все ж у армії лунали поодинокі голоси, в яких військовослужбовці з почуттям гіркоти й сорому відзначали, що на Заході радянську анексійну політику називають “червоним фашизмом”⁶⁴. До того ж у неросіян викликало роздратування й те, що Гітлер замість “СРСР” використовує слово “Росія”⁶⁵.

Радянська творча еліта також здебільшого гаряче підтримала сталінський зовнішньополітичний курс. Письменник В. Вишневський 25 червня 1940 р. на нараді письменників і поетів, скликаний газетою “Красная Звезда” та часописом “Знамя”, описував у своєму виступі пануючі серед працівників творчого цеху настрої: “З ким не зустрінешся, виникає розмова про Прибалтику, про процес закріплення нашого історичного правого флангу, про перспективи на Чорному морі — на південному фланзі тощо”⁶⁶. Радянський письменник вихваляв німецьку пресу за “роздуми про війну”, про німецьку армію, її традиції. Наголошуючи на тому, що мало знімається фільмів про “визвольні походи”, Вишневський пропонував: “Якщо нам доведеться займатися Чорним морем, Кавказом, Балканами тощо, давайте подумаймо про це (тобто про зняття фільмів про “визвольні походи” до цих регіонів. — *Авт.*) завчасно”⁶⁷.

Серед службовців та інтелігенції великих міст України, згідно з інформацією спецорганів, існувало в цілому схвальне ставлення до факту приєднання Західної України й Південної Бессарабії до СРСР⁶⁸. Виступ СРСР проти Польщі було сприйнято багатьма вихованими в комуністичному дусі громадянами як “крок, спрямований до початку світової революції та активної боротьби з фашизмом”⁶⁹. Молодь великих міст подавала колективні заяви з проханням зарахування їх до лав РСЧА. Таку заяву, приміром, подала група студентів з Миколаївського педінституту⁷⁰.

В міру подальшого розширення кордонів СРСР територіальні апетити почали зростати навіть у пересічних радянських громадян. Серед робітників і службовців лунали думки про те, що треба, як це було у випадку з Румунією, “висунути ультиматум Туреччині й повернути назад наші території, відібрані у царської Росії”, а також “прибрати до своїх рук ключ від Чорного моря — протоку Дарданелли”⁷¹.

Погляди і росіян, і українців на шоківі події 1939 року визначалися надзвичайно широким спектром — від уславлення мудрої політики Сталіна до суцільного її заперечення, адже “союз з Гітлером

— це ганебний союз: Гітлер злодій, з ним не можна миритися”. Висловлювалася також думка, що мир із Гітлером був викликаний побоюванням влади відносно надійності радянського тилу: “Ми спасували перед Гітлером тому, що хоча наша армія і міцна, проте тилу у нас немає: у разі війни тил буде проти радянської влади”⁷².

І все ж таки слід зазначити, що між українцями й росіянами існували у цьому питанні суттєві відмінності. Відносно приєднання українських земель росіяни, і це також відзначали деякі західні аналітики, здебільшого сприйняли процес приєднання до Радянського Союзу нових земель позитивно, ще й як факт повернення до старих російських кордонів⁷³. Наприклад, академік Ротмістров із Харкова вітав “повернення законних російських земель — Галичини і Білорусії” і вважав це “зворотним ходом Росії на захід”⁷⁴.

Щодо української національної інтелігенції, то її ставлення до радянської експансії не було однозначним. З одного боку, українці не приховували свого задоволення відносно входження Західної України до складу УРСР. Більше того, дехто з них навіть згоден був багаточого пробачити за це радянській владі. Характерні думки з цього приводу висловив художник Середа: “Скільки сторіч боролися кращі люди за об’єднання українського народу, скільки крові пролито за це, і лише тепер так неочікувано для всіх нас і так безболісно все це сталося. Такої мудрої політики не очікував ... За своїм впливом на уми подія ця вчинить повний переворот у поглядах української націоналістичної інтелігенції і зблизить її з радянською владою”⁷⁵.

Водночас в українському суспільстві спостерігалася негативне ставлення до “червоного імперіалізму” в усіх його проявах. Приміром, перекладач видавництва “Мистецтво” С. Драгоманов (син видатного українського мислителя) назвав приєднання Західної України “четвертим розподілом Польщі” і зазначив, що його було здійснено за обопільної домовленості з Німеччиною⁷⁶. Засуджував напад СРСР на Польщу як “антигуманний і несправедливий” акт поет М. Рильський⁷⁷, а письменник А. Любченко прямо назвав його “розбійним”⁷⁸.

Разом з тим серед тих українців (а таких було чимало), хто очікував на війну з Гітлером, вбачаючи в цьому крок на шляху до вирішення українського питання, панувало засмучення. “Якщо з Гітлером у більшовиків буде дружба, — казав викладач з Харкова “націоналіст” Іваненко, — то справу українців буде відсунуто у довгу шухляду”⁷⁹.

Проте мало хто вірив, що ця дружба буде довготривалою. “Нічого доброго для нас, українців, від приєднання Західної України очікувати не слід”, — казала дружина колишнього міністра Директорії Пелтюри, завідувачка однієї з київських бібліотек (за оцінкою органів, “провідна українська націоналістка”) Беяшевська. І все ж, попри все, вона сподівалася на певну перспективу визволення України.

“Німеччина рано чи пізно воюватиме з СРСР і воюватиме за Україну, за її самостійне існування”, — зазначала вона⁸⁰.

Без перебільшення можна стверджувати, що як серед російських, так і серед українських селян спостерігалася більша спільність думок, ніж серед інтелігенції, адже серед селянства було не багато симпатиків радянських “визвольних походів”. Це зумовлювалося кількома чинниками. По-перше, саме селянство з часів колективізації було однією з найбільш незадоволених радянською владою соціальних страт, перманентне падіння рівня життя якого ще більше посилювалося після підписання пакту з Гітлером та активізації радянської військової експансії. По-друге, саме селяни склали основний мобілізаційний контингент до Червоної армії, що не викликало в більшості з них особливого ентузіазму. Більше того, початок війни в Європі посилював у найбільш радикально наставленої до радянської влади частини селянства, як російського, так і українського, надії на прискорення зіткнення СРСР з Німеччиною і крах внаслідок цього радянської влади в СРСР. “Ну, ріжете, паразити, — казав одноосібник с. Нечаєво Бур'єнського р-ну Ізмаїльської обл., — скоро прийде Гітлер, тоді з радянських керівників і колгоспників будемо дроти шкіри. Радянській владі лишилося існувати недовго”⁸¹. Аналогічні думки висловлював і колгоспник с. Вереси Житомирської обл. Литвин: “Скоро прийдуть німці, й будемо активістам забивати цвяхи у спину”⁸².

Колгоспник колгоспу “Краще життя” Веселовського району Боровко, почувши про початок війни, з полегшенням і надією проголосив: “Ось коли прийшов кінець радянській владі, тепер почнемо жити по-людськи і заведемо своє власне господарство”⁸³.

Схожі висловлювання спостерігалися і в Росії. “Добре, що буде війна, — фіксували спецоргани висловлювання місцевих громадян після початку війни з Польщею, — тоді нам легше буде жити, а то вже дожилися гірше нема куди... Бог нам війну послає, можливо, влада зміниться — і жити буде легше”⁸⁴.

Слід особливо відзначити з цього приводу, що за цими, здавалося, поодинокими висловлюваннями крилася для радянської влади серйозна загроза. Після двох десятків років кривавих соціальних експериментів влада навряд чи могла сподіватися на лояльність переважної більшості населення. Радянське керівництво добре усвідомлювало всю реальність небезпеки й у передвоєнні роки постійно непокоїлося з приводу того, як поведе себе населення СРСР у випадку “іноземної інтервенції”. Те, що в перспективі такого сценарію може виникнути проблема в радянському тилу, свідчить зауваження, зроблене Сталінін під час обговорення на квітневій нараді 1940 р. в ЦК ВКП(б) наслідків Фінляндської війни. Одним з позитивних наслідків цієї війни, з точки зору вождя, було усунення можливості “нової гро-

мадянської війни в СРСР”, позаяк, якщо б кордони СРСР не було відсунуто від Ленінграда – другої столиці – у разі ворожого нападу, з її втратою там міг би утворитися “буржуазний білогвардійський центр”, а це означало б “появу серйозної бази для громадянської війни всередині країни проти радянської влади”⁸⁵.

Україна перманентно вважалася “слабкою ланкою” цієї влади. Сталінський режим добре давав собі ради, що, нав’язавши шляхом терору, голодом українському селянству глибоко чужий його соціальній психології колгоспний спосіб життя, він не здатен примусити селян (а останні, згідно з переписом в СРСР 1939 р., становили 2/3 населення республіки⁸⁶) залишатися лояльними до нього у разі війни. Досягнення масової підтримки радянської влади з боку українців мало ґрунтуватися не на примусі, а на їхній свідомій ідентифікації себе з радянською владою.

Відтак модель твореного в Україні радянського патріотизму та радянської ідентичності мала бути прилаштована до місцевої соціальної і національної специфіки. На відміну від Росії, де “радянське” сприймалося більшістю населення як еквівалент і продовження “російського”, врахування національних особливостей в УРСР призводило до ефекту формування подвійної ідентичності — як української, так і радянської. Отож, починаючи з 1939 р., процес активізації українських національних почуттів довелося реанімувати. Загроза Великої війни та приєднання західноукраїнських земель примусили сталінське керівництво загальмувати в республіці потужну кампанію русифікації, що сягнула свого піку наприкінці 30-х рр. Враховуючи на плачний досвід 1918 року, коли німецька окупація призвела до швидкого падіння більшовицького режиму в Україні, а також непокоячись постійною увагою нацистської Німеччини до надзвичайно важливих у геополітичному та економічному відношенні українських територій, сталінське керівництво почало приділяти посилену увагу формуванню у місцевого населення стійкого образу зовнішніх ворогів, творенню “народної опозиції” до потенційних супротивників — німців і поляків. Залучення з цією метою лише російської історії та російських національних героїв мало чому могло тут зарадити. Отож довелося залучати матеріали для пропаганди з української спадщини.

Показовою у цьому відношенні стала постанова ЦК КП(б)У (липень 1939 р.), в якій розглядалося питання про підготовку до мобілізації в Україні. В першому варіанті цього документа Воєнному відділові ЦК КП(б)У, ПУКОВО і Укккредіокомітету було надане розпорядження розробити тематику оборонних лекцій, лекцій з історії громадянської війни і техніки військової справи. Проте в остаточній редакції до тематики лекцій були додані ще й історико-патріотичні теми: з історії “боротьби й розгрому російським народом інтервен-

тів псів-лицарів, з історії боротьби й розгрому українським народом з допомогою великого російського народу польської шляхти, німецьких окупантів, які в минулому намагалися поневолити російський і український народи”⁸⁷.

Особливість української історико-патріотичної тематики полягала в тому, що вона не існувала сама по собі, а мала право на життя лише у контексті пропаганди російсько-української дружби — “допомоги Україні з боку великого російського народу”.

Такий підхід до національної історії України повністю укладався в річище щойно виробленої історико-ідеологічної концепції “дружби народів”.

Процес реабілітації низки колись підданих анафемі національних героїв відбувся в Україні дещо пізніше, ніж в Росії, — з кінця 30-х рр. Передовсім це стосувалося великого гетьмана Богдана Хмельницького, образ якого завжди надихав український патріотизм і націоналізм. Переоцінка діяльності цієї доволі контroversійної історичної постаті справді зазнала кардинальних змін. “Хмельницький Богдан-Зіновій, — повідомлялось у Великій Радянській Енциклопедії видання 1935 р., — політичний діяч середини XVII віку у Польщі і на Україні, ім’я якого пов’язано з найбільшою селянською війною на Україні, яка в дворянсько-буржуазній історіографії зветься “Хмельниччиною”... Але Хмельницький насправді не був і не міг бути вождем революції і зіграв у ній роль зрадника й лютого ворога повсталих козацько-селянських мас”, який “сприяв закріпленню колоніального панування Росії над Україною і кріпосного гноблення”⁸⁸. Енциклопедія не приховувала також факту участі Хмельницького в польських походах проти Московської держави і без жодного пієтету оцінювала Переяславську раду, називаючи її “договором, що знаменував собою спілку українських феодалів з російськими, і по суті юридично оформила початок колоніального панування Росії над Україною”⁸⁹.

Така оцінка була кардинально змінена. Згідно з новим сталінським тлумаченням, Переяславська рада отримала формулювання “приєднання, що було якнайменшим злом для України у той час”⁹⁰. На ці спроби Сталіна реабілітувати царську Росію, а з нею разом і великого гетьмана звернув увагу російський філософ Г. Федотов. “Держава Російська, — писав він, — грабіжницька й загарбницька від початку і до кінця, уявляється все ж таки позитивним явищем, навіть в імперській своїй експансії. Це спеціально підкреслюється щодо України (навіть з грубою ідеалізацією приєднання) і щодо Грузії”⁹¹.

Після того, як у 1936—1937 рр. відбувся конкурс на кращий підручник з історії СРСР і одну з перших премій дістав “Короткий курс історії СРСР” під редакцією професора Шестакова, в якому на перший план були висунуті такі постаті “захисників і збирачів російської держави”, як О. Невський, І. Грозний, Петро I, у цій почесній компа-

нії опинився і реабілітований сталінським режимом український гетьман. Заради головного, — об'єднавчої місії — йому навіть пробачили усі його попередні “гріхи”. До певної міри Богданові Хмельницькому відводилася в Україні така ж роль, як Петру I в Росії — бути батьком-засновником національної держави. Суттєва відмінність полягала в тому, що в українському варіанті образ великого гетьмана мав закарбувати у свідомості українців думку про те, що єдиний можливий шлях для України як держави — лише союз із Росією. Цю ідеологічну аксіому художньою мовою в 1939 р. висловив драматург О. Корнійчук у п'єсі “Богдан Хмельницький”, а у 1941 р. — однойменний кінофільм режисера І. Савченка.

Щодо українських радянських істориків, то вони у 1939—1941 рр. у своїх розвідках з давньої і середньовічної історії, виходячи з ідеологічного замовлення партії, почали висвітлювати “боротьбу українського народу проти гніту шляхетської Польщі, проти польських загарбників як таку, що мала за кінцеву мету приєднання України до Росії”⁹².

Нищівно критикуючи буржуазно-націоналістичну історіографію, радянські історики водночас продуктивно брали собі на озброєння її основні ідеї і концепції. Скажімо, наприкінці 30-х рр. стара теза української національної історіографії про іманентно задане тяжіння українців до возз'єднання всіх українських земель з'являється в Радянській Україні, передовсім після анексії Західної України. Остання подавалася як акт відновлення історичної справедливості та повернення “загарбаних”, навіть “окупованих” Польщею українських земель⁹³.

Окрема роль у формуванні українського радянського патріотизму відводилася темі “боротьби українського народу проти німецької окупації 1918 року”. Радянськими ідеологами у зв'язку з цим була актуалізована давня стаття Сталіна “Український вузол”, що побачила світ у березні 1918 р. У цій написаній на часі і з конкретними політичними завданнями роботі Й. Сталін назвав події, що відбувалися в Україні, “визвольною Вітчизняною війною проти іноземного ярма, що йде із заходу”⁹⁴. Отже, тиха німецька інвазія, що розпочалася з благословення Української Центральної Ради і яка спочатку майже не зустріла супротиву з боку місцевого населення, під пером більшовицького керівника набула епохально-драматичного характеру. “Кожен пуд хліба і кусень металу, — писав тоді Сталін, — доведеться брати германцям з бою внаслідок відчайдушного зіткнення з українським народом”⁹⁵.

Звісна річ, у пантеоні офіційних героїв-патріотів Радянської України (знов-таки не без участі Сталіна) посилилося звучання одного з польових командирів часів громадянської війни М. Щорса. Геніальний фільм О. Довженка (1939 р.) надав цьому образу всесоюзного статусу

— “українського Чапаєва”, а українці отримали яскравий художній кіношедевр про “свою” “вітчизняну війну” і своїх національних героїв, а отже — нові історичні міфи для творення власної української радянської ідентичності⁹⁶.

Тривалий час в Україні національно-патріотична тематика жорстко регламентувалася, зводячись переважно до антипольських і антинімецьких сюжетів при рясному насиченні її загальноросійськими історичними міфами, героями і символами. Так, улітку 1939 р. у республіці вперше широко відзначалося 230-річчя розгрому росіянами і українцями під проводом Петра I “шведського війська інтервентів” під Полтавою. Серед численних ювілеїв і річниць, що їх святкували в УРСР напередодні німецького нападу (відзначали різноманітні пам’ятні дати, присвячені М. Коцюбинському, Панасу Мирному, І. Котляревському, В. Маяковському, М. Лермонтову, В. Шекспіру, П. Чайковському та ін.), вирізнялася передусім 125-та річниця з дня народження Т. Шевченка.

Щодо Великого кобзаря, то тут сталінські ідеологи давно собі уяснили, що боротися з національними міфами можна, лише взявши їх собі на озброєння. На відміну від гетьмана Богдана Хмельницького, “народного демократа” Тараса Шевченка вже давно було залучено до офіційних героїв Радянської України. Проте у 1939 р. його шанування в республіці набуло справжнього апогею. Воно почалося 6 березня 1939 р. урочистим відкриттям у Києві пам’ятника і тривало до травня того ж року. На могилі великого українця також було відкрито величний монумент, а Київський державний університет і ряд інших установ отримали його ім’я. Великими накладками видавалися в країні твори поета, що перекладалися на мови народів СРСР. Під час цього святкування більшовицька “Правда” не скупилася на компліменти, називала Шевченка “великим сином українського народу, який підніс українську літературу до вершин, гідних народу з багатим історичним минулим”⁹⁷.

Звісна річ, трактування творчості поета відбувалося у вульгарно-класовому дусі з потужним наголосом на темі українсько-російської дружби та критики українських буржуазних націоналістів. Останні таврувалися передусім за те, що “з усіх сил намагаються відірвати Тараса Шевченка від свого народу та посварити його з найкращими представниками Великого російського народу”⁹⁸.

Сутність цих заходів влади влучно оцінив політичний вигнанець Л. Троцький: “Сталінська бюрократія будує пам’ятники Шевченкові, однак лише задля того, щоб міцніше придавити тим пам’ятником український народ і примусити його мовою Кобзаря складати славу кремлівській кліці насильників”⁹⁹.

Формування нової радянської ідентичності в Україні було неможливим без зміцнення тут позицій комуністичної партії, передусім

шляхом залучення до неї місцевого українського населення, що, зважаючи на специфіку соціальної структури республіки, також являло для влади перманентну проблему. В Радянській Україні від початку її виникнення українці не становили в партії переважної більшості, а на чолі КП(б)У аж до кінця 40-х рр. назагал не було етнічних українців. З січня 1938 р., з прибуттям з Москви в Україну М. Хрущова та Бурмистренка, почалася кампанія розширення партії, яка фактично мала характер її українізації. Полегшення умов прийняття до партії “пролетарсько-селянських низів” призвело до того, що за дворічний період між XIV і XV з’їздами чисельність Компартії України збільшилась на 82,5 %, склавши на 1 травня 1940 р. 521078 осіб (члени партії — 319523, кандидати — 201555 осіб)¹⁰⁰. Кількість українців серед комуністів республіки суттєво збільшилась, і вони за своєю чисельністю стали значно перевищувати неукраїнську частину партії. Це дало змогу М. Хрущову в 1940 р. з погордою констатувати на XV з’їзді КП(б)У, що “корінне українське населення є основним кістяком партії.”¹⁰¹ Однак, як і в минулому, частка партійців серед українського населення все ж залишалася меншою, ніж серед представників інших національностей — передусім росіян і євреїв. Зокрема, українці, які за переписом 1939 р. становили 73,5 % населення України, склали 63,1 % членів КП(б)У, росіяни — відповідно 13,4 % і 19,1 %, євреї — 4,9 % і 12,9 %¹⁰².

Самостійним чинником, який вплинув на зростання українського патріотизму й зміцнення етнічної ідентичності, безсумнівно, виступало возз’єднання Західної і Східної України. В цілому воно значно загальмувало процеси русифікації на сході, позаяк цей процес надав “друге дихання” тим прихильникам національного відродження, які залишилися ще в Наддніпрянській Україні після сталінського терору. Основними агентами формування української радянської ідентичності на сході виступали як українська радянська інтелігенція, так і партократія, причому щодо останньої, то її національні інтенції інспірувалися значною мірою зверху — передовсім зусиллями першого секретаря ЦК КП(б)У М. Хрущова. Новий перший секретар КП(б)У справедливо вбачав у цьому важливий фактор зміцнення легітимності більшовицької влади в Україні. Микита Хрущов, відчуваючи нові віяння і специфіку політичної ситуації, не лише активно залучав до цього процесу українську творчу еліту, але й, не будиши ані етнічним українцем, ані навіть уродженцем України, сам давав приклад прояву національних почуттів. Скажімо, на XV з’їзді КП(б)У він звертався до залу зі словами: “Ми, українці”, “нам, українцям” і навіть переказав у зв’язку зі своїм переобранням на посаду першого секретаря бачку про обрання гетьманів на Запорозькій Січі, під час якого козаки обкидали обраного багнюкою, щоб не драв надалі кирпу¹⁰³.

Однак як інтелігенція, так і партократія дуже обережно ставилися до національних закликів. Після чистки “націоналістів-українізаторів” з КП(б)У Москва фактично самотужки проводила добір і призначення керівництва партії в Україні, що здійснювалися передусім за принципом персональної лояльності і відданості вождеві. Така політика мала значний психологічний вплив на місцеву партійну еліту. Для тих українців, які обіймали керівні посади і прагнули зробити кар’єру, розправа з націонал-комуністами стала добрим уроком, який мав засвідчити: в першу чергу демонструй свою прихильність комуністичним і союзницьким принципам і лише потім — свою українськість і місцевий патріотизм.

У свою чергу українська інтелігенція, яка збереглася після лихоліть сталінського терору, в цілому позитивно зустріла нові вітри змін і співпрацювала з владою у творенні моделі українського радянського патріотизму, очікуючи, що після возз’єднання українських земель національна культура отримає додатковий поштовх для розвитку. Водночас стара й молода українська культурницькі еліти були настільки залякані терором, що намагалися будь-що довести свою лояльність владі. На XV з’їзді КП(б)У драматург О. Корнійчук, який почав у цей час робити стрімку політичну кар’єру, що невдовзі піднесла його на кремлівські вершини, розповідав як приклад відданості старої інтелігенції радянській владі про академіка А. Кримського. Під час радянсько-фінляндської війни той просився відправити його на фронт, мовляв, гвинтівку він в руках вже утримати не в силах, а ось фінську мову знає добре і може працювати перекладачем¹⁰⁴. Занепокоєння української еліти можна було цілком зрозуміти з огляду на те, що на тому ж XV з’їзді сам М. Хрущов закликав комуністів до “викриття і викорінення ворогів народу — буржуазних націоналістів” та “нешадної боротьби з ними”¹⁰⁵.

Отже, хоча українці й посіли, як зазначалося вище, другу сходинку в ієрархічній піраміді “дружби народів”, все ж, попри свою культурну, історичну й мовну близькість до росіян, вони не розглядалися владою як цілковито лояльні. Те, що серед цієї переважно селянської нації продовжувала домінувати “контрреволюційна, приватновласницька психологія”, а також те, що за часів громадянської війни і під час політики українізації значно зросла національна свідомість українців, робило їх підозрілими в очах радянського керівництва. Проте, зважаючи на кількісний фактор, а також триваючу в республіці потужну індустріалізацію і урбанізацію, союзний центр не втрачав надії перетворити українців згодом у другу державну націю в СРСР. Не випадково під час возз’єднання українських земель у 1939—1940 рр. ця тенденція знайшла своє відбиття у наданні українському народу почесного титулу “великого”, який досі застосовувався лише щодо росіян¹⁰⁶.